

16. 11. 1982

Мішовані: Андрію Олександровичу!

Ще щойно хотів Вамого Горация: перш все же кількох разів прочитав його не відрату, а пробілів на три порції. Читав з великим задоволенням, навіть із захопленням; з погляду тільки Геленістичного він написаний дуже вміло, дуже виважено пером, дуже виразно. Звичайно, щоб читати його б сприймати відрату, треба децю про Горация знати. Як третій популяризаторський, розрахований на читача неігноруючого, що ліда що саме і чий Горация був та ще кілька утертих формул — „лови вилити“, „золота середина“ — для такого читача Вам третій буде заскладний. і кедто все імпресіоністичний. Мамий читач, мабуть, не поділятиме мого захоплення, вислаюючи відоміше елементарніша і силісмастичніша. А я от маю велику рекомендацію б шире да не відчувати.

Вам ДК

Лист Григорія Кочура у відповідь на надіслану повість про Горация „Наче те листя дерев“ (Жовтень. — 1982. — №8).

ДВА НАДВЕЧІР'Я: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЕТИЧНОГО ОБРАЗУ

Мабуть, ніщо з такою очевидністю не вказує на стиль (хай це поезія, хай живопис), як пейзаж, особливо – надвечірній. Саме надвечірній, коли вечір ще не настав – коли *йдеться* до вечора. Ось тоді поетові потрібні дієслова руху (“Сонце *заходить*, гори *чорніють*...”), щоб у слово втілити спостережний (тому й зворушливий) порух часу – перехід від дня до вечора; спостережний особливо в південних краях, де швидко сутеніє, де “осяйливе сонця світило” не заходить, а падає, западає (cadit, occidit у римлян; πῦλται – у греків), – одразу ж “темну приводячи ніч” (Гомер). Промінний Феб-Аполлон, або Геліос, у римлян – Sol (чоловічого роду!), веде свою блискучу колісницю – то “добуває” день (promit), то знову його “ховає” (celat, condit), як про це Гораций у своїй “Віковій пісні” (Carmen saeculare), орієнтуючись на сонячну колісницю, що увінчувала храм Аполлона на Палатинському пагорбі, де у ювілейні для Риму дні й виконував хор хлопців і дівчат цю врочисту пісню. Отож образ сонячної колісниці наявний майже завжди, коли античний поет говорить про перебіг часу, особливо ж, коли йдеться про світанок чи про надвечір’я, – коли сонце піднімається чи хилиться.

Однак тієї пори дня, коли промені сонця падають на землю не прямовисно, а скося, стародавніх займало не так саме сонце (його

рух усе ж непомітний), як тіні, які падають від гір та дерев – стеляться по землі й таки на очах видовжуються: при сході сонця біжать до заходу, а при заході – до сходу. Найрадше оспівували ті, що сласилися до сходу, надвечірні тіні: сонячний годинник звіщав наближення відпочинку (“радіють люде, що одпочинуть”). Особливо чуттєві картини надвечір’я у Вергілієвих “Буколіках”, або “Еклогах” (“пастуших піснях”): хто ж бо, як не пастух, має дозвілля милуватися тією порою, споглядаючи за неквапливими стрілками сонячного годинника? Тим поглядом закінчується перша еклога (переклад М. Зерова):

Et iam summa procul villarum culmina fumant,
maioresque cadunt altis de montibus umbrae.

Глянь-бо: ген-ген над хатами димок уже в’ється вечірній,
І від гірських верховин по долинах послалися тіні.

Якийсь особливий чар надвечір’я – в повільному, наче в крок тих тіней, поступові Вергілієвого гексаметра, де переважають спондеї; у Зерова ж – суцільні дактилі. Тому й такий парадоксальний ефект: що коротший рядок (різниця між латинським та українським віршами очевидна) – то більша розлогість у звучанні вірша, і навпаки: насиченість дактилями неодмінно приспішує його ходу (згадаймо, що М. Зеров, на відміну від Бориса Тена, рідко замінює дактилі спондеями). Стисло кажучи, тиху надвечірню задуму Вергілій передає у зорових і звукових образах, метрично вповільнюючи вірш, а М. Зеров – лише в зорових; вони, щоправда, такі промовисті й настроєві, що читач, зупиняючи на них погляд, теж мимоволі вповільнює квапливу ходу дактилічного гексаметра. Є, однак, в українському вірші неточність: тут не зауважуємо, власне, поступального руху, видовження тіней: сонячний годинник немов зупинився (“послалися тіні”); в оригіналі – maioresque cadunt: *падають дедалі більші* – вечоріє.

Подібно – й наприкінці другої еклоги (подаю у своєму перекладі):

Aspice, aratra iugo referunt suspensa iuveni,
Et sol crescentis descendens duplicat umbras...

Глянь: обернені рала бички вже тягнуть додому,
Й сонце, по схилу йдучи, гінкі подвоює тіні.

Цей же, спільний для хліборобських народів мотив – і в ранніх творах Горация, у другому еподі (переклад М. Зерова):

А як приємно із-за столу бачити,
Як, з поля повертаючись,
Воли ступають, а за ними тягнуться –
Зубцями вгору – борони;
А молоді раби веселим виводком
Довкола ларів товпляться...

В оригіналі – таки плуг: *натомлені воли охлялою шиєю тягнуть оберненого плуга (vomere inversum)*. “Із-за столу” – бо йдеться до вечері, де перед ларами, зображеннями домашніх божків, збирається вся челядь. Про це – й у шостій сатири другої книги:

Ночі, вечері божественні! Вогнище тихе... Довкола –
Я й мої друзі їмо. У зборі – вся моя челядь...

Плугатарі... вечеря... челядь... А в подібній сцені з останньої, шостої із “Римських од”, якими починається третя книга, – й про матерів згадка, щоправда, не дуже лагідних: не наукою, а суворими розпорядженнями вони виховували своїх дітей, дочок і синів тих батьків, які вміли тримати в руках і рало, й меч, – тоді, коли республіканський Рим ще не знав спричиненого розкішню зіпсуття, у ту добу, до якої, забувши про “колесо історії”, силкувався повернути своїх сучасників Август (“Римські оди” – підтримка того задуму):

Були це діти воїнів-ратаїв,
Що твердь сабельську перелопативши,
На розказ матері під вечір –
Хмиз ще збирали, рубали дрова,

Далі, декількома такими ж скупими штрихами, – опис того далекого надвечір’я (після підрядника – переклад М. Зерова, який лише графічно імітує алкеєву строфу; нижче – мій переклад):

portare fustis, sol ubi montium
mutaret umbras et iuga demeret
bubus fatigatis, amicum
tempus agens abeunte curru.

Й несли додому, коли сонце гірські
змінювало тіні й знімало ярма
з натомлених волів, милу
ведучи пору з відходом колісниці.

Як сонце на шпильях гасило промінь свій
І тихо йшли воли, не корячись занозам,
І, навіваючи спокій,
Ступала ніч за їх повільним возом.

Й несли додому – тіні від гір уже
Мінило сонце, ярма з натомлених
Волів знімало, гнало повіз
Ген, а вело – благодатну пору.

Дійовою постагтю (agens) у Горація – сонце. Воно *змінює* (mutat) тіні гір, *відганяє* за обрії свою колісницю, *знімає* з волів ярма, *приводить* – миле надвечір'я (“змінює”, можливо, й у значенні зміни напрямку руху тіней: зранку вони тягнуться до заходу, ввечері – до сходу). До благодатного сонця (alme Sol) звертається поет у “віковій пісні” з побажанням, щоб в одвічному своєму бігові воно ніколи не побачило нічого величнішого, аніж Рим (“a New York, Tokio?..” – запитує хтось на маргінесі польського перекладу 1935 р.).

У поетичному образі дуже часто – крихти побаченого, почутого, прочитаного; із тих крихт – цілість. М. Зеров, певно ж, не раз задивлявся, як на шпилі гори, востаннє зблискуючи, меркне вечірній промінь (романтичний штрих!). І все ж у рамках прекрасного зерівського надвечір'я, що в передостанній строфі оди, для мене зблискує чомусь не один із верхів сабінських гір, а та вершина, на якій спалахнув вечірній промінь у знаменитій “Лорелеї” Гайнріха Гайне:

Die Luft ist kühl und es dunkelt,
Und ruhig fließt der Rhein;
Der Gipfel des Berges funkelt
Im Abendsonnenschein.

Повітря свіже – смеркає,
Привільний Рейн затих;

Вечірній промінь грає
Ген на шпильях гірських.
(Переклав Л. Первомайський)

Настільки виразний той образ, що раз лише побачений – залишиться у пам'яті назавжди. Виразний, зрозуміло, в оригіналі. Переклад знову ж програє у звучанні вірша: глибокі (бо глибока тиша), справді “вечірні” (dunkelt – funkelt) рими першотвору, що перегукуються зі світлими, “промінними” (Rhein – Schein) – і невиразні, плиткі у перекладі. Та головне, як це було й у Вергілієвому надвечір'ї, – повільний, як течія самого Райну (він таки пливе, а не “затих”), плин вірша; та й кінцівки в оригіналі протяжні (Rhein – Schein), у перекладі – наче втяті (затих – гірських). І вже геть неповторна протяжність останнього рядка, де в одному слові поєднано три поняття: вечір, сонце, світло: Im Abendsonnenschein – врочисті, тихі й поважні, як саме надвечір'я, спондеїчні стопи... І ще один, уже візуальний штрих – вечірнім променем спалахнув шпиль гори – Gipfel; саме шпиль, а не шпилі: на ньому ж зупинився погляд і закарбував його в пам'яті.

Зворушливий образ, звідки б він не походив, одразу ж у М. Зєрова взяв гору над тінями, що в Горацієвій оді, вільно ввійшов в античний матеріал, як у літню днину – скрип возів із поезії “Возовиця” (але й тут, у “золотому дощі”, – крихта античності):

.....
І літнє шемрання спливає неумовкне
З високих верховин зелених груш і лип.
І враз вривається ритмічний рівний скрип,
Немов розгойданий волячими рогами,
Іде загагами, левадами, садами
І золотим дощем прим'ятого стебла
Б'є по сухих тинах півсонного села.

Сонячна колісниця, що в Горація котиться до заходу, стає повільним селянським возом. Ніч (“мила пора”) – вже не з веління сонячного бога спускається на землю, а просто, йде за тим возом, навіваючи спокій. Усе тут, як у поезії “Возовиця”, сповнене тонкого ліризму, дихає “півсонним” селом – нашим селом, з його тинами, городцями, садками... Настільки нашим, що хочеться раз по раз чи-

тати – вслухатися, вдивлятися у той образ, що постає перед нами майстерно виписаний пером неокласика – завдяки такій широкій і водночас такій теплій і світлій його душі:

І тихо йшли воли, не корячись занозам,
І, навіваючи спокій,
Ступала ніч за їх повільним возом.

Чи не є ця строфа зразком “одомашнення” чужомовного матеріалу? Добре це чи ні? Якщо ні, то де є та міра, поза якою, словами Горація, вже не знайдемо правильності (*rectum*)?.. Врешті, якщо сумніватимемося, до якого надвечір’я душею прихилиться читач, то пригадаймо завжди для нас актуальний заклик: “Своє любім, чуже – шануймо”...

І все ж, як не називаймо зерівського надвечір’я, що таким м’яким акордом звучало в суворій канві останньої з “Римських од” (хай це переклад, хай переспів), як не ставмося до тих вільностей, на які дозволив собі неокласик, акцентуючи тут не так дух оригіналу, гарт стародавніх римлян, як душу, – спільним є той особливий душевний настрій, що єднає нагруджених працею близьких, рідних людей довколо домашнього вогнища (“сім’я вечеря коло хати”) під небом отчого краю. Сонце, без якого не було б ні зблиску на гірському шпилі, ані тіней, що біжать від гір, – те сонце, “щомиті інше і все ж те саме (*alius et idem*)”, не залишас, йдучи за обрій, людей на самоті: тіснішим робить їхнє коло, ріднить їх і здружує найдушевнішою порою тихого надвечір’я...